

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Здравко Милчев Минчев

ИМПЕРСОНАЛНОСТТА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”
по специалност „Български език”
(Съвременен български език – Морфология)

Научен ръководител: доц. д-р Красимира Ангелова Чакърова

Пловдив

2018 г.

Дисертационният труд „Имперсоналността в съвременния български език” е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра „Български език” при Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 26 март 2018 г.

Дисертационният труд съдържа 215 стандартни компютърни страници и се състои от увод, четири глави, заключение, библиография (140 заглавия на кирилица и 16 на латиница), списък на ексцерпираните източници и приложения.

Научно жури:

Проф. д-р Велка Александрова Попова

проф. д-р Красимира Славчева Алексова

доц. д-р Мариана Георгиева Лазарова

доц. д-р Петя Николова Бъркалова

доц. д-р Красимира Ангелова Чакърова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 26 юни 2018 г. от часа в Заседателната зала на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, Ректорат, ул. „Цар Асен” 24.

Материалите по защитата са на разположение в Университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен” 24.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод

Първа глава. Лингво-философски аспекти на явлениято имперсоналност

1.1. Философски аспекти на имперсоналността

1.2. Културни и прагматични аспекти на имперсоналността

1.2.1. Транскултурни сценарии от древността –

„природни“ имперсонални глаголи и конструкции

1.2.2. Специфични културни сценарии –

глаголни конструкции за неконтролируемо

(психическо или физиологическо) състояние

1.2.3. Съвременни културни сценарии –

„социални“ имперсонални форми и конструкции

1.3. Логически измерения на имперсоналността.

Типове субекти в езика

Втора глава. Основни становища за имперсоналността

в езиковедската литература

2.1. Становища за имперсоналността

в българистичната езиковедска литература

2.2. Други концепции за имперсоналността

Трета глава. Функционално-семантично поле

на имперсоналността в съвременния български език

3.1. Специфики на функционално-семантичното

поле на имперсоналността

3.2. Периферийни модификатори на имперсоналността

в съвременния български език

3.2.1. Лексикални имперсонални модификатори

3.2.2. Морфологични имперсонални модификатори

3.2.3. Синтактични имперсонални модификатори

3.2.4. Проблемът за квазиимперсоналните конструкции

3.3. Степени на имперсоналност в съвременния български език

Четвърта глава. Категориални взаимодействия на имперсоналността

4.1. Релацията имперсоналност – лице

4.2. Имперсоналност и залог

4.3. Имперсоналност и наклонение

4.4. Имперсоналност и вид на глагола

Заклучение . Основни изводи

Библиография

Списък на ексцерпираните източници

Приложения

Приложение № 1. Основни термини, използвани в дисертацията

Приложение № 2. Таблици и схеми

Приложение № 3. Речник на безличните глаголи

(вкл. конструкции с безлични глаголи) и третоличните глаголи
в съвременния български език

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Обект на изследване в настоящия труд са езикови единици (глаголи, глаголни форми и синтактични конструкции), които най-често биват обобщавани под названието безлични или имперсонални. Техният брой е значителен, употребата им е активна, но формалното им разнообразие е причина все още в нашето езикознание да няма единомислие по въпросите, свързани с тяхната същност и функциониране.

Основният проблем, който ни провокира да изберем за тема на дисертацията именно „Имперсоналността в съвременния български език“, е неяснотата около значението на това понятие. В изследванията на родните езиковеди се говори предимно за безличност, което според нас създава пречки при проучването на проблема. Важно е да се уточни, че тук ще разглеждаме имперсоналността в два плана: философски и лингвистичен. В първия от тях „имперсоналност“ и „безличност“ се препокриват (те означават когнитивен дефицит, свързан с липсата на някои характеристики на човешката личност¹). Погледната като лингвистичен обект обаче, имперсоналността представлява широка семантична зона, обединяваща езикови явления от различни равнища: лексикално, морфологично, синтактично (вкл. и морфосинтактично), т.е. тя е функционално-семантично понятие, докато безличността е по-скоро специфична (граматична) проява на имперсоналността. Иначе казано, независимо от етимологичното родство между двата термина по наше мнение те не са напълно тъждествени.

Напълно споделяме мнението на К. Чакърва за статута на термина „нелични“ глаголни форми, с който в нашата наука биват назовавани причастията, деепричастието и съкратеният инфинитив (Чакърва 2000: 100). По-правилно е споменатите езикови единици да бъдат наричани „неспрегаеми форми“.

Що се отнася до определенията „лични“ и „безлични“, използвани при именуването на два от лексикално-граматичните разреди на глагола, е повече от наложително да уточним каква е нашата концепция. Както е известно, по традиция в българското езикознание глаголите се делят на лични и безлични в зависимост от това – дали „съдържат в значението си представа за глаголно лице (субект на действието)“ (Ст. Стоянов, цит. по Граматика 1983:

¹ Именно от философска гледна точка понятията „човешка личност, персоналност“ и „имперсоналност, безличност“ могат да се разглеждат като своеобразни антоними.

213), или не. Личните глаголи обаче могат да бъдат разделени на две групи – глаголи, в чиято семантика е заложено деятелят да бъде човек², и глаголи, представящи действие, извършвано от друг обект (не-човек). Смятаме за по-приемливо в случая да се говори за глаголи с одушевен субект, респ. глаголи с неодушевен субект (още „третолични“ заради непълната парадигма на граматичното лице при тях). В първата група включваме единствено глаголите, в чието буквално значение субект е човешко същество (освен в случаи на олицетворение), а във втората група всички останали глаголи, в чието буквално значение се подразбира само субект, различен от човек – той може да бъде животно, растение, предмет, явление и мн. др. Важно е все пак да подчертаем, че и в двата случая става дума за лични глаголи.

Необходимо е да се направи разграничение и между „безлични глаголи“ (*вали, заоблачава се*), „безлични форми“ (*пушено е* и др.)³ и „безлични глаголни конструкции“ (*говори се, мързи ме* и др.).

Важно е да уточним, че нашите наблюдения върху имперсоналността не се съсредоточават само в глаголната сфера (в тясно граматичния смисъл на това понятие), а засягат и редица неграматични езикови средства, изпълняващи съществена роля при понижаването на *комуникативния ранг на субекта*⁴, което залагаме като семантичен инвариант на имперсоналността от езикова гледна точка: някои местоимения (*то, нещо, нищо, някой* и др.), част от отглаголните съществителни и неспрегаемите форми (срв.: *Влизането забранено!, Пито – платено*), съчетания с предикативни думи (*Добре ми е; Не е лесно, Студено е, Как не те е срам!*) и др.

Именно защото обектът на изследване налага да бъдат проучени и неграматичните езикови експликации, за основен **теоретичен базис** сме избрали **теорията за функционално-семантичните полета** на А. В. Бондарко.

Тази теория води началото си от 80-е години на XX век. В нея се съчетават два подхода – от форма към значение и от значение към форма, като така се постига по-голяма

² В случаите на олицетворение тази роля може да изпълни кой да е обект от действителността.

³ Тук се включват, разбира се, и формите на безличните глаголи (срв. *валяло, беше валяло* и др.).

⁴ Този термин се използва широко в руското езикознание. Срв. у Е. В. Падучева: (...) *комуникативният акт характеризира участника [в ситуацията] от прагматична гледна точка – по отношение на фокуса на внимание на говорещия. Субектът и (прекият) обект – това са участници, влизащи в центъра [на внимание]; останалите участници се отнасят към периферията; участникът, който не може да бъде изразен синтактически при дадения глагол, има ранг нула, т.е. намира се извън пределите на периферията* (Падучева 1998: 93) (почерн. е мое – З. М.).

пълнота на описанието на особеностите на езика. В основата ѝ заляга разбирането, че граматичното равнище на езика не е единственото, което изразява дадено значение, а такива могат да бъдат фактически единиците от субзнаковото, от знаковото и от суперзнаково езиково равнище – това са суперсегментни средства и единиците от фонетичното, лексикалното, морфологичното, синтактичното равнище, а също и морфологични средства в несобствена функция (т.е. тук се обхващат и случаите на транспозиция и неутрализация). Някои от тях могат да изразяват значението на понятийната категория поотделно (обикновено това са морфологичните средства) или в различни комбинации, а някои единици само допълват отделни елементи от значението.

Основни термини във функционално-семантичната теория са **понятийна категория** (ПК), **функционално-семантична категория** (ФСК), **функционално-семантично поле** (ФСП). ПК не е категория на езика, а логическа категория. Нейно езиково отражение според Бондарко представлява ФСК, която е сфера, обединяваща средствата от различните езикови равнища. Всички единици, участващи в изразяването на дадена ФСК, формират нейното функционално-семантично поле (ФСП), което обикновено притежава **ядро и периферия**. За ядро се приемат онези средства (почти винаги морфологични), които самостоятелно, еднозначно и системно отразяват значението на ФСК. Такива са например морфемите за първо, второ и трето лице на глагола в рамките на ФСК *персоналност*, тъй като те винаги изразяват отношението на участниците в съобщавания факт спрямо участниците в акта на съобщаването (говорещ, слушащ, неучастващ в комуникацията). Периферийни пък са всички средства, които изразяват семантиката само в комбинация с други средства, отличават се с полисемия и/или нямат системен характер. В периферията на ФСК *персоналност* се намират притежателните местоимения, тъй като те означават принадлежност, без да обозначават участниците в комуникацията директно (както личните местоимения). Към най-далечната периферия на ФСП на *персоналността* могат да бъдат отнесени и безличните глаголи, които фактически не отразяват отношение между комуникантите и действащите лица.

Функционално-семантичният дескриптивен метод се оказва особено подходящ и поради факта, че той дава възможност да бъдат ясно отграничени понятията *персоналност* и *имперсоналност*, които според нас не са противоположни по значение. Имперсоналността е по-скоро понятие, най-пряко свързано с логическия субект и по-точно – с комуникативния

ранг на субекта в изречението. В този смисъл тя е толкова функционално-семантично, колкото и прагматично понятие, което свързваме с конкретни езикови процедури, необходими за възникването му. Персоналност и имперсоналност в езикознанието са противоположни само доколкото първата свързваме преди всичко с наличие на граматично лице (трите глаголни и местоименни лица), а втората е свързана със своеобразна липса на граматично лице, т.е. с общото значение на лицето „некомуникатор“, следователно двете понятия са противоположни най-вече в своята морфологична изява. Що се отнася до останалите аспекти на персоналността и имперсоналността, не можем да говорим за противоположност, а по-скоро за отклонение при осмислянето и представянето на субекта.

Водени от стремежа да установим кои са дълбоките причини за възникване и употреба на разнообразните имперсонални експликатори в българския език и да разкрием по-пълно психологическия и лингвокултурологичния аспект на имперсоналността, сме се позовали на термина езикова картина на света. **Езикова картина на света** е понятие, възхождащо към теорията на В. Хумболт, според която във всеки език е отразен определен мироглед, като по този начин езикът е проява на духа на народа, т.е. *езикът отразява културата и характера на говорещите го индивиди* (Китова 2014, <http://>). Хумболтовите постановки са възприети от Л. Вайсгербер, който въвежда термина „езикова картина на света“, за да акцентира върху разликите в това – как чрез езика отделните етноси благодарение на историческия си опит предават на поколенията възприятието си за заобикалящата ги действителност. Езиковата картина на света се отличава от научната и в една или друга степен е различна за всеки език. С термина боравят дисциплини като лингвистичната семантика, лингвокултурологията и когнитивната лингвистика.

Класифицирали сме имперсоналните глаголни образувания и по когнитивен критерий, като най-общо сме ги разделили на три основни групи според когнитивния дефицит, който отразяват, но сме използвали и често употребяваните в различни трудове названия: „природни“, „психологически“ (и „физиологически“) и „социални“⁵ глаголни форми и конструкции (макар някои от тях – например свързаните с модални глаголи – да остават встрани от когнитивната трактовка). Така в едни и същи когнитивни раздели попадат прояви на имперсоналност с различни морфологични, синтактични и семантични особености, но с еднаква когнитивна база. Този подход бе продиктуван от логиката на

⁵ Терминът „социални“ безлични форми и конструкции е мой – З. М. (вж. по-нататък в изложението).

изложението и от изводите, до които стигнахме в хода на философския и логическия анализ в Първа глава. Това ни позволи да погледнем на изучаваното явление в по-общ план, като на базата на семантичните отлики, свързани с конкретни когнитивни процеси, потърсим причините за конкретните граматични прояви.

Стремили сме се да избегнем (доколкото е възможно) тясно синтактичния подход към имперсоналността, който е традиционен не само поради големия брой изследвания в това направление, но и поради самата езикова същност на явлението – то е свързано преди всичко с промени в повърхнинната и логическата структура на изречението. Целта ни е да хвърлим повече светлина и върху онези имперсонални модifikатори, които са по-слабо проучени в българското езикознание, т.е. да представим цялото съдържание на функционално-семантичното поле, както и да изследваме важния от теоретична гледна точка въпрос за взаимодействието между имперсоналността и други граматикализирани значения в българския език (глаголни и именни), функциониращи в различни ФСП.

От казаното дотук личи, че подходът ни е холистичен, тъй като имперсоналността се намира на границата между теоретичните сфери на граматиката, прагматиката, социолингвистиката, психолингвистиката, когнитивната лингвистика, лингвокултурологията и пр. Както ще покажем в хода на анализа, като езиково явление тя надскача границите на морфологията и синтаксиса, тъй като има ред особености, свързани с конкретните ситуации на възникването ѝ, със социалните роли на участниците в общуването, с механизмите на пораждаване на конкретните имперсонални структури, с народопсихологията и менталитета.

Основните цели, които си поставяме, са:

1. Да потърсим философските „корени“ на имперсоналността и да разкрием културологическите и когнитивните причини за съществуването ѝ в езика.
2. Да я дефинираме като лингвистично понятие, основавайки се както върху проучванията на различни лингвисти, така и върху нашите собствени наблюдения и изводи.
3. Да характеризираме ФСП на имперсоналността в съвременния български език, да анализираме основните компоненти, които го изграждат, и да предложим по-подходящи термини за назоваване на някои от имперсоналните образувания.

4. Да хвърлим светлина върху важния от теоретична гледна точка въпрос за взаимодействието между имперсоналността и някои граматикализирани категориални значения в българския език, функциониращи в различни ФСП.

5. Да съставим речник на безличните⁶ и третоличните глаголи в съвременния българския език, прецизирайки редица пунктове в актуалните лексикографски описания.

В композиционно отношение дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение, библиография, списък на ексцерпираните източници и приложения.

В първата глава от изложението („Лингво-философски аспекти на явлението имперсоналност“) сме разгледали въпроса за философските основания за възникване на имперсоналност в езика. Потърсили сме когнитивните причини за оформяне на всеки от типовете имперсонални изрази, като сме ги обвързали с различни дефицити на когнитивно равнище (липса на съзнание за действащ субект, липса на контрол на действието или състоянието, липса на отговорност за действие или изказване). Можем да обобщим, че личността, субектът е същност, която има **съзнание за своите минали преживявания**. Проявява се само във и чрез езика. В езика този субект съществува от дълбока древност, когато човекът осъзнава себе си като същност, отделна от заобикалящия я природен свят. Оформя се в познатия ни днес [преди всичко психологически] облик през Ренесанса като опозиция на божествения субект. По-късно започва да се разбира като въплъщение на **моралната отговорност към другите**. Негови най-важни черти са **активността и способността за управление на собствените действия**. В рамките на българската реалност тези черти са с доста ниска интензивност, а много често са изместени от фатализъм и неувереност⁷. Логично ще допуснем, че имперсоналността би се проявила в случаите на липса на някоя от изброените характеристики:

А. Липса на/понижено съзнание за собствените (а оттам и за чиито и да било) преживявания – онтологически дефицит.

Б. Липса на/понижена активност – психологически (и физиологически) дефицит.

В. Липса на/понижена отговорност – социален дефицит.

Обособили сме няколко типа субекти, с които оперираме в хода на анализа. Ще прибегнем до по-кратко, оперативно обозначаване на разглежданите понятия съответно

⁶ Вкл. и на конструкции с безлични глаголи.

⁷ Повече за еиковата картина на света в българския език вж. у Димитрова 2011, [http](http://) и Димитрова 2015.

като СубК (субект на комуникацията, говорещ/слушач), СубД (субект на действието, деятел, но и експериентор⁸ – доколкото двете се противопоставят на обектната роля на пациенса) и СубИ (субект на изречението, подлог), а ще въведем и едно допълнително – СубО (онтологически субект). „Комуникативно-прагматичен субект” (СубКП) и „носител на предикативния признак” (НПП) са термини, използвани от А. В. Бондарко главно във връзка с динамичните характеристики на изказването. Първият от тях се употребява за означаване на темата на изречението. С втория се обхващат всички случаи, при които някой елемент на изречението се оказва синтактически обвързан със сказуемото по начин, който го поставя в центъра на акта на предикация. Интересуват ни всички понятия, които са семантически обвързани с разбирането на субекта като действаща същина, на която се приписва признак, т.е. понятия, отнасящи се директно към категориите лице и подлог в езика.

Под **СубД** разбираме логическата представа за реално същество, предмет или абстрактно явление, за което може да има изказване, предикация, затова бихме могли да го наречем още логически субект. Това е същият този субект, чрез който езикът разширява обема на онтологическото понятие за персоналност. Според логиците и когнитивистите на СубД могат да се припишат признаци като извършване на действие (*пиша, лае, увяхва*), изпитване на емоция (*страдам, ревнувам, копнея*) или състояние (*извисява се, простира се*), свойство (*зеленея*), процес (*преминава, пораства*) или отношение (*разминава се, запознава се*). Различните типове СубД се обозначават със семантични роли, които са различни по брой и терминология в отделните направления на науката. Най-широко възприетите са *агенс* и *експериентор*. Имперсоналност, свързана с липса на СубД, е възможна в езика например при глаголи, които описват климатични явления, от типа *свечерява се, духа, вали, заоблачава се* и т. н. Това са т. нар. едносъставни предикати, при които отсъства идеята за някакъв субект. Съжденията, изразени по този начин, се наричат прости или едносъставни. Липса на СубД в изречението може да има и в случаите на пасивен залог, когато на синтактично равнище има подлог, но той не се отъждествява със СубД, а с пациенса, т.е. с обекта (срв. *Крадецът най-накрая бе заловен, Тук не се пушат цигари* – подчертаните думи са СубИ, но не са СубД). Това повдига въпроса доколко пациенсът е логически субект. При положение

⁸ По-нататък в изложението, когато искаме да означим субекта единствено в роля на експериентор, ще използваме означението СубД(е).

че попада в групата на подлога само при страдателен залог, по-уместно би било да го изключим от класа на субектните семантични роли или да направим уговорката, че в типично деятелно изречение с преходен глагол пациенсът съдържа потенциал да се превърне в субект на изречението (СубИ), но не и в СубД. Друг случай на имперсоналност в логическия пласт се среща при производни безлични конструкции с партикуларен елемент или страдателно причастие без подлог (срв. *В тази стая е влизано, В автобуса не се качва със закуски*, но и *Тук мирише лошо*, което е случай на използване на личен глагол в безлична функция) – и в трите примера липсва синтактично изразен СубД.

За **СубК** ще считаме всяко същество, което потенциално изказва (или възприема) някаква мисъл, суждение чрез езика. Популярен термин за това е „адресант” (и „адресат”) или „комуникант”⁹. В най-тясното разбиране за същността на категорията лице се разглеждат като релевантни именно говорещият и слушащият (както споменахме и по-горе). По презумпция безсубектност в езика (имперсоналност), при която липсва СубК, е практически и теоретически немислима, тъй като онтологическите основания на езика се намират в наличието на живи същества, които имат нужда да комуникират разумно с цел обмяна на информация, която е закодирана в някакви символи. Изчезването на СубК би означавало прекъсване на битието на езика, спиране на говоренето. Следователно безсубектност от този тип не може да бъде обект на лингвистично изследване.

СубИ е фактически изреченският подлог. Той може да бъде наличен и да съвпада със СубД в деятелен залог (*Шофьорът подкара автобуса*), но може да съвпада с пациенс (*Автобусът бе подкаран от шофьора*). Каква семантична роля ще запълни подложната позиция, е въпрос на прагматическа ориентация на СубК. Липсата на СубИ обаче невинаги се отъждествява с безсубектност (безличност, имперсоналност) (срв. *Мързи* /*ме/, *Лежи* (*ми) /се/, където СубД(е) не е СубИ, а пряко или непряко допълнение). На практика в редица случаи подлогът е изразител на комуникативната воля на говорещия и е слабо обвързан с изразяването на логически субект (СубД). СубИ тогава по-скоро обслужва темарематичното деление на изказването. Логическият субект може да бъде „поместен” както в подложна, така и в пряко- и в непрякодопълнителна позиция (срв.: *Петър прочете книгата*, *Книгата бе прочетена от Петър*, *На Петър му се чете*, *Петър го тресе*).

⁹ За термина „комуникант“ вж. Шимански и Гугуланова 1993.

И все пак **във всички случаи, когато СубД не съвпада със СубИ, в изказването се чувства някаква липса, която най-общо може да бъде наречена „имперсоналност“**. Това, разбира се, изобщо не означава, че може да поставим знак за равенство между току-що дадените примери, нито пък че имперсоналност има само в случаите на несъвпадение между подлога и логическия субект. В известен смисъл имперсоналност можем да наречем всеки случай, при който реалният вършител е в някаква степен „изваден“ от фокуса на комуникативния пласт на изказването. Това може да се случи при няколко типа глаголи, глаголни форми и съчетания, които приехме да наречем „психологически“ (*домъчнява* /**ми*/, *спи* (**ми*) /*се*/) и социални (*пуши* /*се*/) безлични глаголи и конструкции, а също и при екзистенциалните безлични глаголи (*бива*, *става*, *има*), при имперсоналния пасив (*влизано е*), безличния пасив (*орано е*), личния пасив със страдателно причастие (*крадецът е заловен*) или с елемент *се* (*тук не* /*се*/ *пушат* /*цигари*/). Възможно е също в структури с отглаголно съществително (***Влизането*** – *забранено!*), при нереферентна употреба на третолични местоимения (***То*** *не се* *знае*) и в някои други случаи.

СубО е всеки човек, предмет или явление от действителността, които могат да бъдат отразени в мисълта под формата на логически субект (СубД). Онтологически е също и говорещият (слушаният) субект (СубК), доколкото той реално съществува и служи като отправна точка на всяко изказване и всичките му езикови параметри. В този смисъл СубО е по-широко понятие от останалите видове субект, като фактически обхваща и СубК. Извън обхвата на СубО остават СубИ, който е преди всичко формален елемент със структурна и комуникативна роля в езика, и СубД, който е мисловна категория.

Втората глава („Основни становища за имперсоналността в езиковедската литература“) е посветена на различните становища за същността на имперсоналността като езиков феномен и в частност – за проявите ѝ в съвременния български език, както и в старобългарския език. По-голямата част от коментираните концепции са на български или руски езиковеди, което е според нас е оправдано по няколко причини. Първо, с малки изключения имперсоналните модификатори в двата езика са почти идентични в структурно и семантично отношение; второ, руската езиковедска литература изобилства от трудове, посветени на имперсоналността, и въпреки че в терминологично отношение там също няма особен порядък, предложените подходи дават детайлна картина на проблема и предлагат набор от термини, които в българистичната литература липсват или са не особено

популярни. Има и трети мотив – той е продиктуван от факта, че ключов автор на трудовете, свързани с теорията за функционално-семантичните полета, е А. В. Бондарко, чиито основни постановки сме използвали при описание на полето на имперсоналността и при изясняване на отношенията ѝ с ФСП на персоналността.

Представили сме и някои важни становища на френски, немски и др. автори, които обсъждат явлениято в общолингвистичен план.

В следващата глава („Функционално-семантичното поле на имперсоналността в съвременния български език“) са разгледани подробно езиковите средства, изграждащи ФСП на имперсоналността. Преди това обаче са направени важни теоретични уточнения, свързани с въпроса за спецификата на имперсоналността като безядрена полева структура, която функционира в макрополето на персоналността.

Първата от основните характеристики на разглежданото ФСП е фактът, че от гледна точка на морфологоцентричното разбиране за ФСК то е **безядрено** (нецентрирано). Става дума за това, че в структурата му отсъстват специални морфологични или лексикално-граматични средства за изразяване на имперсонална семантика, изпълняващи интегрираща функция и отличаващи се със системна употреба. В подкрепа на казаното ще припомним и мнението на И. Куцаров, че наличието или отсъствието на субект на действието *въобще не е граматикализирано (...) в съвременния български език* (Куцаров 2007: 200).

Подобно на повечето безядрени полета в естествените езици, имперсоналността се отличава с **разредена периферия**, в която участват различни лексикални, морфологични и синтактични модификатори (с явно преимущество на синтактичните). Голяма част от тях изразяват основното значение на адитивен принцип, т.е. чрез комбинация на периферийни модификатори. Например в безличната конструкция *пуши се*, която функционира като перифериен синтактичен модификатор, са комбинирани следните елементи: нулев подлог (респ. нулева флексия за лице в глаголната форма (*пуши*Ø) + лексикален имперсонален модификатор *се*.

Смятаме, че разредеността на периферията е предизвикана от спецификата на явлениято *имперсоналност*. Функционално-семантичните полета, чрез обединяването на близки по семантични функции езикови средства, представляват езиковото изражение на функционално-семантичните категории. Имперсоналността обаче не е явление, отразяващо

наличие, а **отсъствие на семантика**, което бива компенсирано чрез различни процедури, две от които са неизбежни. Понижаването на *комуникативния ранг на субекта* (вж. Падучева 1998) води до целенасочена, прагматична (с изключение на природните глаголи) езикова операция за запълване на освободилата се семантична празнина. Това запълване може да се извърши по толкова начини, колкото са необходими за обслужване на съответната прагматична цел, съпровождаща нарочното пропускане (а в далечната периферия – само преместване) на субекта. Ако си позволим да използваме алегория, каквато всъщност представлява цялата теория за ФСП, и сравним полетата с планетарни системи, то микрополето на имперсоналността би представлявало черна дупка с гравитиращи около нея елементи, които се стремят да запълнят празнината, но нито един от тях не е в нейния център.

За **прототипни** в микрополето на имперсоналността могат да се приемат изреченията, изградени около сказуемо, представлявано от т. нар. „природни“ глаголи (напр. *застудя*). Само при тези глаголи липсата на субект (СубД) се проявява на всички езикови равнища (лексикално, морфологично и синтактично) и представлява отражателен (а не интерпретативен) езиков феномен. Важно е да подчертаем, че липсата на субект в лексикалното значение на глагола е ключова за определянето на такива изречения като прототипни, понеже дори ако в тях има формален подлог, имперсоналността не се „заличава“ (срв.: *Мръква = То мръква*).

Друга особеност на полето на имперсоналността е неговият **несамостоеен характер** – то се реализира като частно функционално-семантично поле (**субполе**¹⁰) в рамките на по-широка езикова сфера със самостоеен статут. Според И. Куцаров (вж. Куцаров 1985), такава езикова сфера е **функционално-семантичното макрополе на персоналността**. Подобно становище изглежда убедително, като се отчете фактът, че при изразяването на имперсоналност най-често се използва сегмент от морфологичното ядро на персоналността (формите на немаркираната грамема *некомуникатор*)¹¹, който се комбинира с допълнителни имперсонални модификатори. Семантичната база, върху която се гради противопоставянето между субполето и макрополето, е именно *комуникативният ранг на субекта*, като двата

¹⁰ Предпочитаме да използваме термина *субполе* вм. понятието *микрополе*, с което някои автори наричат т. нар. *грамемно ФСП* (вж. напр. у Куцаров 1985, Чакърова 2017а).

¹¹ Изключение правят само т. нар. имперсонални конструкции с обобщен СубД, в които глаголната форма е второ- или първолична.

крайни члена са *субектност* (при изреченията с лична глаголна форма) и *безсубектност* (при изреченията с „природни“ глаголи), докато по средата се намират различни структури, които можем да класифицираме като субектни или безсубектни в различна степен. В този ред на мисли е логично да приемем, че колкото „по-малко“ *персонално* е едно езиково явление, толкова „по-имперсонална“ се оказва неговата семантика.

В рамките на субполето на имперсоналността в съвременния български език се включват **три основни групи модификатори** – *лексикални*, *морфологични* (*морфологични средства в „несобствена“ функция*) и *синтактични*, като най-голям е делът на синтактичните. Макар и не така наситено, каквито са полетата на ядрените ФСП, това поле се отличава с динамични отношения между изграждащите го компоненти, част от които се съчетават помежду си при изразяването на основното значение.

Сред **лексикалните модификатори** на първо място ще посочим **безличните глаголи**, чието съществуване в езика се обуславя от невъзможността на говорещия (която е отражение на когнитивната липса на съзнание за собствени или чужди преживявания) да открие субект на действието в дадена ситуация (срв.: *Вали, Съмва се* и др.). Действието се мисли вън от всякаква връзка с възможен вършител (субект), а тази семантична особеност води до невъзможност безличните глаголи да участват в изречения с подлог или с друга лексема, денотираща логически субект.

Важен лексикален модификатор в микрополето е и **квазирефлексивният елемент** (частица) **се**, с помощта на който се образуват голяма част от синтактичните експликатори на имперсоналността. Срещаме го в две групи конструкции: конструкции, изразяващи „липса на отговорност“, от типа *тук не /се/ влиза* и в конструкции за изразяване на неконтролируемо състояние от типа *спи /*ми/ /се/*. Елементът **се** блокира синтактичното изразяване на субект, като не елиминира семантическата му наличност в изконно лични глаголи. Освен това не може да се използва при имперсонализация на третолични глаголи (срв.: *омеква – *омеква се*).

За периферийни лексикални модификатори на имперсоналността, стоящи близо до глаголната лексика, приемаме **отглаголните съществителни** с наставка **-не**, защото, въпреки че формално се изменят като съществителни и носят семантичните белези, характерни за този клас думи, те също така:

- се образуват от (почти) всички имперфективни и итеративни глаголи;

- имат аспектuallyно значение;
- запазват много от синтактичните отношения на изходния глагол;
- могат да заместват изходния глагол (при определени синтактични условия);
- запазват ударението на изходния глагол (в повечето случаи);
- именуват действието (без връзка с неговия СубД);
- не именуват (или именуват много рядко) предмети или явления.

За **морфологични периферийни модификатори** на имперсоналността смятаме т. нар. **безлични пасивни форми** от типа *влизано е, пушено е* и др. Наблюденията ни сочат, че те се образуват само от лични глаголи¹², а мнение, близко до нашето, изразява и Е. Ю. Иванова, която твърди, че *причастният имперсонал* (имперсонален „квазипасив“) *представлява „строга“ форма от гледна точка на правилата за подбор на глаголите: той се образува от предикати на контролируеми действия и нещо повече – задължава ни да осмисляме като контролируеми дори онези глаголи, за които този признак не е характерен* (Иванова 2009, [http](http://)). Нужно е обаче да направим уточнение във връзка с термините *причастен имперсонал* и *имперсонален „квазипасив“*, които Е. И. Иванова разглежда като еквивалентни. Според нас става дума за различни езикови явления – **имперсонален пасив** и **квазипасив**. Безличен (или имперсонален) пасив е подходящо название само за онази част от формите, които имат изходен преходен глагол, понеже само в него има заложена възможност за пасивна семантика (срв.: *Писал съм статия по този въпрос – Статията по този въпрос е писана преди две години – По този въпрос е писано*). При изходните непреходни глаголи, образувачи причастие от споменатия тип, пасивна семантика според нас напълно отсъства, тъй като значението им не позволява осмисляне на действието като попадащо върху някакъв обект. Следователно не би било коректно да ги наричаме страдателни или пасивни, макар по форма да „копират“ пасивните причастия. Смятаме за подходящо те да се наричат квазипасивни, а формите, в които участват, да се наричат квазипасивни форми.

Към групата на морфологичните имперсонални модификатори са включени и **формите за среден род** на причастията (в неатрибутивна употреба) и прилагателните имена, употребени в примери от типа: *Коно Крилатият се пак задълбочаваше в астрономически разсъждения и с вида на една възклицателна влазяше у тях си, като пришушваше: „Много*

¹² В съгласие с предложеното в този труд разбиране за лични глаголи.

чело, много знай“ (И. Вазов); *Да би мирно седяло, не би чудо видяло, Каквото повикало, такова се обадило, Пито – платено, Речено – сторено, Да е учено – добро, да е умно - по-добро; Откъдето дошло, там отишло* и др. Както се вижда, това са предимно устойчиви изрази, при които среднородовите флексивни маркери не изпълняват същинска (съгласувателна) роля (поради отсъствието на експлициран СубД), а са използвани в „несобствена“ функция – за изразяване на имперсоналност. Някои от примерите могат да се разглеждат като резултат от „усичането“ на спомагателния глагол от изходна резултативна форма – срв.: *Много (е) чело, много знай; Откъдето (е) дошло, там (е) отишло*.

Средният род участва с подобна функция и в споменатите вече пасивни имперсоналии, където ролята му е да „компенсира“ невъзможността за съгласуване на глаголната форма с подложна лексема.

Синтактичните модификатори на имперсоналността са най-широко разпространената група експлициращи, което показва, че равнището на синтаксиса е основната сфера на изява на разглежданото явление. В рамките на синтактичните имперсонални модификатори включваме както **отделни синтактични конструкции**, така и **цели изречения**. При едни от тях се среща имперсонализиращият модификатор *се* (*пуши /се/*), при други има кратко дателно или винително местоимение (*пари /*ми/*, *домъчнява /*ми/*, *мързи /*ме/*), а в трети наблюдаваме комбинация от двата елемента (*улади /*ми/ /се/*, *спи /*ми/ /се//*). Тук намират място и употреби на лични глаголи, при които не се среща никой от споменатите елементи (*гърми, свети*). За групата е характерно, че в нея участват и лични, и безлични глаголи, но също и конструкции с т. нар. предикативни думи със или без предложни изрази (*страх /*ме/ е, стана /*ми/ лошо, криво /*ми/ е, не /*ми/ е до това*).

Както твърди и М. Г. Рожновска, *второстепенните членове действително играят значителна роля в безличното изречение* (Рожновска 1959: 387). Авторката цитира А. М. Пешковски, като подчертава, че *често безличното значение на глагола зависи от строежа на изречението (...)* (пак там). И нистина, при отстраняването на субекта от смисъла на изказването естествен и най-важен фактор се явява липсата на подлог деятел или експериентор – един преди всичко синтактичен феномен. Макар да наблюдаваме известно разнообразие сред синтактичните модификатори на микрополето, невъзможността за употреба на подлог с роля на деятел или експериентор води до ключови промени в морфологичния облик на сказуемото: то може да бъде в безлична форма за 3 л., ед. ч. (често

ср. р.), както и да приеме аналитична пасивна форма или да участва в синтактично изразяване на пасивни отношения с помощта на рефлексивна конструкция. Това е модификатор, който участва във всички типове имперсонални образувания в българския език, макар неговото участие да не е достатъчно условие за понижаване на комуникативния ранг на субекта. Обща черта на имперсоналните конструкции е именно фактът, че логическият субект (СубД) и подлогът (СубИ) при тях не съвпадат или напълно отсъстват – отлика, която участва в разграничаването на близката и далечната периферия.

Съществуват и синтактични модификатори от най-крайната периферия на субполето, които наричаме **квазиимперсонални**. Става дума за изреченията, в които заради наличието на пасивни отношения СубД (с роля на агент) е бил преместен от типичната си начална позиция в изречението, напр. *Тук се пушат много цигари; В звездите се акумулира много енергия* и др. Особен вид квазиимперсонални експликатори представляват третоличните глаголни форми и конструкции в състава на сложно съставно изречение с подчинено подложно от типа *Знае се, че...; Договорено е да....* Специфичното при тях е това, че СубИ (подлогът) се явява подчинено изречение, което ги превръща в третолични – срв.: *Предполага се, че се е стреляло по втория нападател, който се укрива* (<https://nova.bg>).

В края на трета глава е направен и опит за **степенуване на отделните групи имперсонални експликатори** като следствие от въприетото гледище, че имперсоналност може да се нарича както липсата на субект, така и понижаването на комуникативния ранг на субекта. Степенуването се базира на наблюдения върху логико-семантичния, синтактичния, морфологичния и референтния пласт на изречението, като е споменато, че подобен „разрез“ на явлението е в немалка степен условен и би могъл да бъде задълбочен и допълнително сегментиран чрез прецизиране на критериите. Резултатите от анализа в този вид сочат, че степените на имперсоналност са седем, а сред експликаторите с най-висока интензивност се отличават безличните глаголи (срв.: *Мръква, Мързи* /*ме/), а с най-ниско в йерархията са модификатори, образувани без помощта на глаголна лексема (срв.: *Според него, осъществяването на Парижкото споразумение за климата изисква заместването на суровия петрол в много сфери на икономиката* (<http://www.dw.com>)).

В **четвъртата глава** на дисертационния труд („Категориални взаимодействия на имперсоналността“) сме се фокусирали върху проблема за интерференцията между имперсоналността и някои глаголни категории.

Един от основните проблеми, които стоят пред изследователя, е този за значимостта на **категорията лице** в няколко различни езикови плана. Лицето като морфологична категория отразява отношението на действащия субект към акта на общуване и в това се изразява неговата (на лицето) формално-семантична функция. От друга страна, лицето при глагола зависи от синтактичните условия (в частност от наличието или липсата на подлог), които на свой ред са свързани със семантични фактори (ако подложната лексема е лично съществително име например, парадигматичният потенциал на морфологичното лице може да се разгърне напълно, но ако тя денотира животно, тогава глаголните форми ще бъдат само в трето лице). И тъй като формите за лице на глагола, естествено, са основен белег за разпознаване на имперсоналността, не е без значение какво разбираме под лице на глагола и каква е връзката му със субекта. Тъкмо поради това сме прецизирали дефиницията на тази морфологична категория и сме хвърлили допълнителна светлина върху някои аспекти от нейната същност.

Оказва се, че благодарение на общото си значение „липса на данни за участие или неучастие в комуникативния акт“ третото лице на глагола е удобно средство за понижаване на комуникативния ранг на субекта. Именно заради липсата на информация в тази грамема става възможна изявата на вършител или експериентор по друг начин в изречението, без да се налага съгласуването на глаголната форма със СубД, което е и една от прагматичните цели при употребата на имперсонални конструкции.

Друг важен извод, до който стигаме, е, че изразяването на обобщената представа в различни форми за граматично лице (първо, второ и трето) показва „гъвкавостта“ на една толкова строга система, каквато е морфологичната. Разбира се, участието на контекста е ключов фактор, но нюансите в значението на отделните грамеми са възможни благодарение на основната им семантика, а „външните“ фактори са само предпоставки за възникване на едно или друго персонално значение.

Не на последно място бихме отбелязали значимостта на признака одушевеност-неодушевеност за възможността дадена глаголна лексема да участва в имперсонални конструкции и форми. От ексцерпираните примери, както и от примерите, които наблюдаваме в различните трудове на български език, е видно, че имперсонални конструкции се образуват преди всичко от глаголи с одушевен субект. Възможно обяснение за това според нас е свързано отново с антропоцентричната ориентация на човешкия език

(т.е. с мнението, че изказването се ориентира според гледната точка на говорещия). Когато общуват чрез имперсонални изрази, комуникантите се подчиняват не само на конкретни езикови правила, но също и на социални норми. Това води до необходимостта в определени случаи да внушат конкретно чувство или да избегнат назоваването на някой себеподобен, както и да изкажат обобщено съждение относно някое действие. Тук се корени и причината имперсоналните употреби на лични глаголи да не са стилистически неутрални. По отношение на действия или състояния, извършани от животни и машини или отнасящи се до абстрактни явления, общуващите нямат причини да се водят от конкретни норми или социални задръжки. Затова и не се налага да „премълчават“, да „завоалират“ или да „обобщават“.

В дисертацията сме изследвали и връзката на имперсоналността с категориите залог, наклонение и вид на глагола, базирайки се върху някои от най-новите проучвания в съвременната българистика. По този начин изследваното от нас явление е изведено от теоретичната си капсулираност и е представено като фрагмент от динамичната картина на езиковото функциониране.

Основните гледища около дефиницията на категорията и около същността на **залога** се делят на две – една част от учените смятат, че залог има при всички глаголи, а друга, много малка част – че залог имат само личните глаголи. По споменатите въпроси работят учени като А. Теодоров-Балан, Л. Андрейчин, С. Георгиев, И. Куцаров, С. Стоянов, П. Пашов, К. Мирчев, К. Иванова и др.

Разминаването според нас се корени в различната интерпретация на лицето, която откриваме в определенията за залог – като релевантно във формално, граматично отношение или като релевантно също така в семантично и логическо отношение. Ако за глагола е достатъчно да има граматично лице, за да изразява залог, то тогава наистина всички глаголи изразяват залог, независимо от това – дали са лични, или не. Според нас обаче проблемът се разглежда в известна степен едностранчиво. Виждането си по въпроса сме изложили в своята статия „За така наречения имперсонален пасив“, където сме дали и по-разширена дефиниция на инварианта на залога с оглед и на синтактичната му релевантност (вж. Минчев 2005). Смятаме, че **залогът е категория, която изразява отношението между действието и граматическия субект**¹³ (изразен във формата за лице), както и че основни средства в

¹³ Т.е. подлога, СубИ.

микрополето на актива са невъзвратните глаголи, а в ядрото на пасива стоят страдателните причастия. Задължително трябва да отчетем факта, че граматичното лице е в пряка връзка с подлога, като така то отразява не непременно логическия субект (СубД – агенс или експериентор), а и получателя, т.е. пациенс), но глаголната форма във всички случаи е лична (в 1, 2 или 3 лице в конкретното му значение), тъй като залог при безличните („природните”, „психологическите” и модалните) глаголи няма – предпоставките за възникване на залоговите отношения зависят от конкретен семантичен елемент, характерен само за личните глаголи. Споделяме схващането, че този елемент, тази семантична рестрикция за образуване на деятелен залог е контролът над действието, а на страдателен залог – също и преходността. Базов компонент обаче и за двете е наличието на СубД в семантиката на изходния глагол. Без СубД не са възможни нито преходност, нито контрол. СубД не е достатъчно условие за наличието им, но е минимална предпоставка за това. Истина е, че в редица примери наличието на СубД не води до контрол, респ. до употреба на деятелен залог (срв.: *тресе* /*ме/, *призлява* /*ми/), както в други не е съпроводено от наличието на преходност и страдателен залог (срв.: *тичам*, *разговарям*). Няма обаче случаи, в които преходен глагол или глагол с контролируемо действие да е безсубектен. Следователно липсата на контрол води до липса на деятелен залог, също и на всякакъв друг, т.е. не *преходността*, а *персоналността* е ключовият фактор за образуване на залогови отношения^{14, 15}; докато *преходността*^{16, 17} е фактор само за развитие на пасив при личните глаголи. За да се реализира пасивно залогово значение, е нужно да са изпълнени

¹⁴ Срв. схващането на А. Б. Летучий, че в типичния случай („в каноническом случае”) преходните глаголи имат не само пряко допълнение, но и подлог (Летучий 2010, [http](#)).

¹⁵ Срв. също мнението на Е. Ю. Иванова, че е ясно, че именно агентивните конструкции са способни да формират по-голямата част от залоговите и „квазизалоговите” преобразования (кавичките са на авторката – б. м., З. М.) (Иванова 2009: 68)

¹⁶ По думите на П. Хопър и С. Томпсън обаче *преходността* включва (...) съзнателната дейност на агента (*the conscious activity of the agent*). И още: *преходността* (...) по необходимост включва най-малко двама участници, както и изобщо никакъв преход (*transfer*) не може да се получи, ако няма най-малко двама участници (вж. Хопър, Томпсън 1980, [http](#)). Изцяло се солидаризираме с това становище и смятаме, че така косвено авторите показват, че изобщо за наличието на залог е нужен и деятел, а отделно за страдателен залог се добавя и втори участник. Не би било логично да твърдим, че за пасив са нужни двама участници, а за актив не е нужен нито един, защото в граматиката елементите се добавят един по един и всеки добавен или отнет елемент носи промяна в граматичното значение. Следователно, ако от двамата налични участници в пасив вземем единия, ще получим актив; ако отнемем и втория, ще неутрализираме залоговото значение на глаголната форма, т.е. ще стигнем до семантиката *липса на данни за активно или пасивно отношение на глаголни субект към действието* (Куцаров 2007: 342).

¹⁷ Канцелсон също е категоричен, че *преходното действие* предполага в еднаква степен наличие на субект на действието (агенс) и обект на действието (предмет, на който се отразява (сказываться) резултатът от действието) (Канцелсон 2001: 581 – 582).

едновременно две условия – глаголът да бъде личен и да бъде преходен. В резултат на това твърдим, че залогът не е категория, която обхваща всички глаголи в българския език, а само онези, за които е изпълнено условието да са лични. Безличните нямат нито деятелен, нито страдателен залог – те са „беззалогови”, тъй като според нас значение за формиране залогови отношения (активни и пасивни) има наличието на реален СубД, т.е. вършител или експериентор, контролиращ дори в слаба степен изразяваното от глагола действие или състояние¹⁸.

Също както и при залога, дискусията за броя на наклоненията и тяхната семантична природа в българския език е винаги на дневен ред. Макар все още да липсва монография, която изчерпателно да представя формално-семантичния инвентар на цялата категория, съществуват немалко приноси проучвания, посветени на отделни модални грамеми – *конклузив*¹⁹, *императив*²⁰, *кондиционал*²¹.

Разглеждайки релацията имперсоналност – наклонение във функционално-семантичен аспект (като интерференция между ФСП на модалността и имперсоналността), бихме искали да отбележим и това, че част от имперсоналните модификатори в българския език участват и в периферията на модалността, където изпълняват специфични функции. Достатъчно е да разгледаме следните случаи:

1. Част от синтактичните имперсонализатори изпълняват роля на лексикални (или синтактични) модификатори в конклузивното микрополе – срв.: *види се, струва ми се, изглежда, явно е, видно е* и др. – *Той, види се, е седял на това място; Изглежда, че е щял да излиза; Явно е, че собственикът на КТБ Цветан Василев и гуверньора на БНБ Иван Искров са били близки* (www.24chasa.bg) и др.

2. Безлични модални глаголи като *трябва, може, бива* функционират като лексикални модификатори в микрополето на повелителната модалност – срв. *Не бива да говорите; Може да влизате вече; Трябва да побързате* и др.

¹⁸ Според К. Иванова *фактически глаголите в (...) Тук е ходено, Тук не /се/ пуши, Съмва, Съмва се, С този сапун /се/ пере най-добре (...)* са оформени като третолични. Доводът, че граматичното лице е немотивирано, не е достатъчен, за да бъдат те изведени извън пределите на категорията залог. В същия труд обаче тя твърди, че те са двойно отрицателно маркирани и *по същество изразяват недейтелно-нестрадателно залогово отношение* (почерн. е мое, З. М.) (Иванова 1976: 108), което практически е признание за тяхната беззалоговост.

¹⁹ Вж. Куцаров 1994; Алексова 2013, [http](http://).

²⁰ Вж. Чакърова 2009.

²¹ Вж. Пантелеева 1998.

3. Конструкциите от типа *ходи ми се, спи ми се, яде ми се* участват като синтактични модификатори в микрополето на императива, тъй като имат оптативна семантика – изразяват неконтролируемо желание/нежелание – напр. *Помисли малко – ядосала се вече Мина. – Не мога да издържа на изкушението да не пея. Пее ми се, ходи ми се по света и ще се отдам на това* (Д. Петрова, цит. по <http://www.slovo.bg>); *Много ми се спи тази сутрин, не мога да си отворя очите; Не ми се ходи на планина, а на море; Когато ти се говори за това, можеш да споделиш* и др.

4. Конструкциите от типа *не се говори, не се прави* и др. под. могат да изразяват забрана (по-рядко необходимост), т.е. те също са част от формалния инвентар на императивната периферия – срв. *Дръпвам я при мен, обяснявам че това не е прилично, че не се яде с мръсни ръце и че ще купим каквото там иска след като приключи с играта* (m.bg-tatma.com); *Не се говори с пълна уста!; Не се прави така, човече!* и др. (вж. по-подробно Чакърова 2016, ръкопис).

Интерес представлява и релацията между имперсоналността и вида на глагола. В началото на своята монография „Глаголният вид в българския книжовен език“ В. Станков пише: *Без преувеличение може да се каже, че категорията глаголен вид в българския език (...) се отличава с най-сложна семантика и с най-своеобразно функциониране сред глаголните категории* (Станков 1980: 5). Думите му са обобщен израз на представата за тази категория в цялото българско езикознание, където, като че ли по правило, видът се счита за „запазена територия“ само за най-опитните. Основното делене на теориите за същността на глаголният вид в българския език засяга най-вече формалната страна на въпроса и се изразява в това, че част от авторите смятат категорията за морфологична, а друга част я приемат за лексикално-граматична, вследствие на което едни от тях говорят за форми, а други за отделни лексеми, носещи противоположни видови значения.

В имперсоналния пасив и квазипасива, за които в българското езикознание почти не се говори, участват глаголи и от двата вида, но конкретната им реализация в такива форми е неравностойна – перфективите и имперфективите имат различна честотност на употреба. Именно противоречивите мнения и разнообразието от примери ни провокираха да отделим специално място на отношението между глаголният вид и имперсоналността. Според нас важни при взаимодействието на вида с имперсоналността са не само основните значения „комплексност“ и „процесност“. Характерна роля играят и допълнителните аспекти

значения, типични за перфективите, за които говори К. Чакърова (вж. Чакърова 2017б, <http://>): еднократност, ефективност (постигната цел на действието) и конкретност.

Прави впечатление, че при образуване на имперсоналния пасив се използват само определен семантичен подтип преходни глаголи. Това са глаголи, изразяващи преди всичко материални, наблюдаеми действия, но не и по-абстрактни. Споменатият факт е обвързан с една особеност на имперсоналните глаголи и съчетания в най-общ план – изреченията, в които те участват, описват обобщено цялата налична ситуация, която от своя страна може да бъде физически наблюдаема, материална (срв.: *Тук доста е валяло снощи, в стаята не е оправено*) или в някаква степен абстрактна (*На балкана /ми/ е много добре, Не е мислено по този въпрос, Споделено ли е с него?*). При материалните ситуации вероятността да се употреби глагол, обозначаващ физическо въздействие върху обект, е много по-голяма, отколкото при абстрактните.

Бихме искали да обърнем внимание и върху употребата на представки при образуването на безлични перфективи (*домъчнява* /**ми/*, *разтриса* /**ме/*). В случая се използват преимуществено начинателни, делимитативни и финитивни префикси като *за-*, *до-*, *раз-*, *по-* и др. В конструкциите с опитативно значение от типа *спи* /**ми/ /се/* (= иска ми се да спя) участват както безпредставъчни имперфективи, така и представъчни перфективи (срв.: *приспи* /**ми/ /се/*) и производните от тях итеративи (срв.: *приспива* /**ми/ /се/*). Любопитен е начинът на взаимодействие между синтактичното отразяване на изпитваното състояние (чрез дателно местоимение) и обозначаването на фазовите параметри на същото състояние (чрез представка в рамките на глаголната форма). Например в *дояде* /**ми/ /се/* значението е „започнах да изпитвам състояние, в което желая да ям“, а в *отяде* /**ми/ /се/* – „престанах да изпитвам състоянието, в което желая да ям“. Ясно се вижда, че представката влияе не на значението на изразяваното от глагола действие, а на смисъла на цялата конструкция, което е свидетелство за obligatorността на всеки от елементите в конструкцията. Там, където няма такава силна взаимообвързаност между частите на глаголната фраза, подобен „ефект“ е невъзможен (срв. *дописах си домашната* – означава именно край на действието, а не например край на притежанието, изразено от възвратно-притежателното местоимение).

В заключителната част на дисертационния труд са представени основните изводи, до които достигнахме в хода на научния анализ. Представени в резюмиран вид, те могат да се сведат до следното:

1. Философската база на имперсоналността е изключително широка. Корените на явлениято могат да бъдат потърсени в различни аспекти на хуманитаристиката, но най-ясно очертани неговите специфики изглеждат в областта на лингвокултурологията и когнитивистиката. Имперсоналността е част от „инструментите“ за отразяване на езиковата картина на света и представлява един от начините за разпознаване на някои когнитивни дефицити, свързани с човешкото съзнание и разбирането на собствената личност.

В науката съществува консенсус относно произхода на субекта: повечето бележити специалисти, които се занимават с философията на езика, споделят мнението, че субектът като същност се е зародил едва при възникването на човешкия език и следователно субект извън езика не съществува. За сметка на това като логическо и вътрешноезиково понятие субектът е предмет на много научни спорове, което е и една от сериозните пречки при заемането на ясна позиция относно неговата същност и относно същността на понятието имперсоналност. В логиката не съществува единно гледище по въпроса за произхода на простите едносъставни съждения, а това поражда допълнителни колебания при чисто лингвистичната интерпретация на проблема.

2. Понятието за имперсоналност в езика трудно може да бъде определено еднозначно, тъй като участва в семантични зони от различни езикови равнища. Най-удобно би било да се даде определение, отчитащо комуникативно-прагматичната насоченост на явлениято, но такъв подход би бил твърде общ (тъй като всяко явление в езика има за основа прагматична цел) и най-вероятно ще породви повече въпроси, отколкото ще бъдат тези, на които ще даде отговор. Синтактичната трактовка също би била сравнително надеждна, след като всички начини за отстраняване на субекта са свързани с някаква особеност на нивото на изречението. Въпреки това по този начин ще остане настрана въпросът за допълнителните следствия на синтактичното отстраняване на субекта, които, както показахме, са свързани с областта на морфологията.

След като направихме преглед на най-важните трудове в българистичната литература, успяхме да вникнем в разбиранията на родните автори за особеностите на този феномен. Не е за подценяване фактът, че повечето видни имена в българското езикознание

са работили над проблема за безличните изречения, с което са допринесли значително за изясняване на някои негови особености. Класификациите и богатите корпуси от примери също са част от научното наследство в тази сфера. Няма как да подминем имената на К. Попов, Й. Пенчев, И. Недев, П. Бъркалова, а в най-ново време и на А. Атанасов, който представи компютърен речник на безличните предикати. При всички тях обаче гледната точка е основно синтактична.

3. Имайки предвид разнообразните прояви на имперсоналността, я определяме като функционално-семантична категория, чието поле е несамостойно и безядрено и функционира в крайната периферия на персоналността. Неговата същност се изразява в липса на субект в семантиката на прототипните за субполето безлични глаголи и в понижаване на комуникативната значимост на субекта във всички останали случаи.

3. Функционално-семантичната категория имперсоналност намира израз с помощта на неголям брой експликатори от равнищата на синтаксиса, лексикологията и морфологията. Най-важното средство за понижаване на комуникативния ранг на субекта е преместването или отстраняването на подлога от структурата на изречението, което на свой ред води до използване на третолична глаголна форма със значение „некомункатор“. Тези две особености се срещат едновременно в по-голямата част от примерите, които характеризираме като имперсонални.

За разлика от други ФСК тук не се срещат фонетични или акцентологични средства за изразяване, а периферийните морфологични средства са представени от формите на имперсоналния пасив, на квазипасива и от грамемата среден род. Броят на лексикалните експликатори е сравнително по-голям. Основно лексикално средство са безличните глаголи, сред които откриваме глаголи за природни явления, глаголи за неконтролируеми състояния на субекта и модални глаголи. Нерядко се наблюдава транспозиция на лични глаголи към лексикално-граматичния разред на безличните. Високофреквентна е употребата на имперсонализиращата частица *се*, която участва в различни синтактични конструкции. Лексикален модификатор от далечната периферия на имперсоналността са и отглаголните съществителни, образувани с наставка *-не*. Кратките винителни и дателни форми на личните местоимения са задължителен елемент в някои имперсонални конструкции, но бихме ги поставили по-скоро на границата между лексикално и синтактично средство заради падежната им специфика.

Най-голяма е групата на синтактичните модификатори, които включват в състава си почти всички споменати лексикални експликатори. Броят им е значителен, като се има предвид, че за такива приемаме не само конструкции с безлични глаголи, с безлично-предикативни думи със или без местоименни клитики, както и изречения с безличен пасив и квазипасив, но също и личните изречения с форми и конструкции, изразяващи страдателен залог, и сложните съставни изречения с подчинено подложно, част от които също съдържат страдателно причастие и синтактичен пасив.

Предложените корекции в термините за назоваване на понятията от субполето *имперсоналност* имат за цел да внесат повече яснота при диференциацията на тези понятия. Стремили сме се да възприемем традиционните названия там, където те съответстват на цялостната ни концепция. Предвид броя и спецификите на експликаторите обаче се наложи да дадем алтернативни названия на много от тях, за да избегнем опасността от амфиболичен прочит. При анализа на явления, които пораждат дискусия сред лингвистите, сме се опитали да предложим авторска гледна точка.

4. Взаимодействието между имперсоналността и някои граматикализирани значения в съвременния български език представлява като че ли не по-малко предизвикателство от самото дефиниране на същността на категорията. Проявленията на отношението между имперсоналността, от една страна, и лицето, залога, глаголният вид и наклонението, от друга, отразяват вътрешносистемната обусловеност на елементите в структурата на езика и спомагат за по-задълбоченото разбиране на механизмите и посоките на влияние между езиковите категории. В повечето примери сме свидетели на взаимни влияния, породени от подчертано прагматичната природа на изследвания обект. Очаквано установихме, че имперсоналността взаимодейства най-интензивно с пасивността, тъй като двете полета си „поделят“ семантичната зона на субектността. Неслучайно много автори разглеждат имперсоналността в рамките на залоговостта, макар да показахме, че това е твърде крайно виждане. Отношението с модалността – и по-специално с наклонението – също е доста интензивно, като се има предвид, че част от модификаторите на едното поле – безличните модални глаголи – са модификатори и на другото. Връзките обаче не се изчерпват с опериране на едни и същи средства в двете полета. Както се убедихме, реализацията на някои модални грамемии е подчинена на немалко семантични рестрикции в резултат от липсата на субект. Сложна и противоречива е и релацията имперсоналност – вид. Поради

това, че глаголният вид сам по себе си представлява предизвикателство, тук се задоволехме да очертаем само някои проблеми, свързани с взаимодействието му с имперсоналността преди всичко в рамките на имперсоналния пасив и квазипасива, които ни се струват най-слабо проучени.

Тъй като подробното изучаване на взаимовръзките на имперсоналността с останалите полета представляват задача, далеч по-амбициозна от тази, която сме си поставили тук, не беше възможно да обхванем всички отношения. Извън обсега на изследването ни остана релацията на имперсоналността с категорията актуален статус на имената (традиционно наричана определеност – неопределеност), както и с граматичните значения *результативност* и *преизказност*. Беше само бегло засегнат проблемът за референциалните свойства на имперсоналността, който според нас се нуждае от задълбочено проучване. Не успяхме да обхванем и всички периферийни експликатори на ФСП на имперсоналността – задача, неизпълнима в рамките на такъв тип изследване и изискваща специално усилие и продължителна работа върху таксономичния материал. Отделни въпроси, като например този за ролята на местоимението *то* в имперсоналните изречения, сме оставили настрана, като сме взели предвид, че става дума за предимно синтактичен проблем, при това достатъчно добре проучен от изследователите. Извън сферата на нашите разсъждения останаха някои деиктични средства (като лексемите *така*, *толкова*), оформящи по-широкия контекст на имперсоналните конструкции. Не разгледахме подробно и влиянието на имперсоналността върху изразяването на количественост. Всичко това, разбира се, ни дава възможност да продължим работата си в изследваната област и поражда желание да задълбочим проучванията си не само над имперсоналността, но и над другите сфери, включително и над тези, върху които вече сме работили²².

5. В рамките на дисертационния труд успяхме да съставим и два речника – на безличните глаголи (и конструкции с безлични глаголи) и на третоличните глаголи (глаголите с неодушевен субект). Макар че не можем да претендираме за абсолютна изчерпателност на словника, сме се постарали да отразим възникналото в хода на анализа разбиране за това – как трябва да бъдат представяни лексикалните единици от тези два

²² Вж. приложените публикации по темата на дисертационния труд.

разреда. Направили сме опит да изгладим противоречията, на които се натъкнахме при ексцерпцията на глаголи от други речници.

Благодарение на работата си през последните няколко години успяхме за пореден път да се уверим, че взаимовръзките между отделните сфери на човешкото познание са много тесни, и смятаме, че за постигане на по-големи цели най-продуктивно би било обединяването на усилията на учените. Не на последно място бихме отбелязали, че ролята на интердисциплинарниите науки за разрешаване на важните научни проблеми нараства все повече, което поставя на дневен ред въпроса за тяхното популяризиране в университетското образование. Области като психолингвистиката, социолингвистиката, лингвокултурологията, когнитивната лингвистика и лингвистичната прагматика имат решаващ принос в проучването и на имперсоналността. Вследствие на досега си с определени трудове от тези области у нас се затвърди убеждението, че макар човекът да е преди всичко мислещо и говорещо същество, за него са характерни и някои слабости, които като субект на говоренето той често съвсем несъзнателно отразява в речта си. Избягването на субекта в езика е едновременно логично и парадоксално: логично – защото в езика намират отражение собствените мисли на човека и неговото отношение към другите; парадоксално – защото, макар да съществува единствено във и чрез езика, субектът прави непрекъснати опити да се освободи от себе си.

Обособени са и три приложения. В първото от тях (**Приложение № 1**) сме представили основните термини от теорията за функционално-семантичните категории на А. В. Бондарко – теоретичен базис на настоящото изследване. Следващото приложение (**Приложение № 2**) включва различни таблици и схеми, онагледяващи нашите наблюдения и изводи.

Приложение № 3 представлява опит за пълна лексикографска дескрипция на безличните²³ и третоличните глаголи в съвременния български език. За целта сме използвали двата тома на *Официален правописен речник на българския език* (2012, 2016)²⁴, както и речника в дисертацията на А. Атанасов (вж. Атанасов 2006).

²³ Вкл. и на конструкциите, в които те участват.

²⁴ Използвани са и двата тома на речника, тъй като те бяха издадени съответно през 2012 и 2016 г., което предполага възможност за внасяне на съществени промени при оформлението на речниковите статии. Именно такива промени се оптахме на открием при представянето на безличните и третоличните глаголи.

Не липсват и критични бележки по отношение на някои от съществуващите до момента кодификаторски решения. На места сме се опитали да предложим и авторски идеи за начина, по който да бъдат описани интересувашите ни лексикални единици.

ЦИТИРАНА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2013, [http](http://liternet.bg/publish7/kaleksova/konkluzivyt.htm): Алексова, К. Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език. – В: <<https://liternet.bg/publish7/kaleksova/konkluzivyt.htm>>, прегледан на 24.06.2016.

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* София, 1988.

Димитрова 2011, [http](http://lingvocult.uni-ruse.bg/Izsledvane_Uspeh.pdf): Димитрова, И. Неволята или някой друг? Лингвокултурологичен анализ на концепта ‘успех’ в българския език. – В: <http://lingvocult.uni-ruse.bg/Izsledvane_Uspeh.pdf>, прегледан на 15.11.2017.

Димитрова 2015: Димитрова, И. *Българската картина на света в обучението по български език като чужд. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“.* Велико Търново, 2015.

Иванова 2009: Иванова, Е. Ю. Признак «контролируемость действия» в исследовательском аппарате сопоставительного синтаксиса (на материале славянских языков), Санкт-Петербург, 2009. – В: <<https://www.academia.edu/>>, прегледан на 22.02.2015.

Иванова 1976: Иванова, К. *Опит за моделиране на залоговите отношения.* Помагало. София, 1976.

Канцелсон 2001: Канцельсон, С. Д. *Категории языка и мышления,* Москва, 2001.

Китова 2014, [http](http://liternet.bg/publish29/mariia-kitova/slovo-i-misyl/vilhelm-fon-humbolt.htm): Китова, М. Вилхелм фон Хумболт – основоположникът на общото езикознание. – В: <<http://liternet.bg/publish29/mariia-kitova/slovo-i-misyl/vilhelm-fon-humbolt.htm>>, прегледан на 11.08.2017.

Куцаров 1985: Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* Пловдив, 1985.

Куцаров 1994: Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол.* София, 1994.

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* София, 2007.

Летучий 2010, [http](http://rusgram.ru/): Летучий, А. Б. Переходность. – В: <<http://rusgram.ru/> Переходность>, прегледан на 20.07.2015.

Минчев 2005: Минчев, З. За така наречения „имперсонален пасив“. – В: *Лингвистични дискурси: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.ф.н. Стефана Димитрова. Пловдивски университет. Научни трудове*. Т. 43. Кн. 1. Сб. А. Пловдив, 2005.

Падучева 1998: Падучева, Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики. – В: *Семиотика и информатика*. Вып. 36. Москва, 1998.

Пантелеева 1998: Пантелеева, Х. *Кондиционалът в съвременния български език*. София, 1998.

Рожновска 1959: Рожновская, М. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. – В: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, 1959.

Станков 1980: Станков, В. *Глаголният вид в българския книжовен език*. София 1980.

Хеджман 1994: Haegeman, L. *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford, 1994.

Хопър, Томпсън 1980, http: Paul J. Hopper, P. J, S. A. Thompson. Transitivity in Grammar and Discourse. – В: *Language*, vol.56, No.2 (Jun.1980), <<http://links.jstor>>, прегледан на 08.10.2015.

Чакърва 2000: Чакърва, К. За дефинирането на инфинитните глаголни форми в съвременната българска граматична литература. – В: *Помагало по българска морфология*. Пловдив, 2000.

Чакърва 2009: Чакърва, К. *Императивът в съвременния български език*. Пловдив, 2009.

Чакърва 2016, ръкопис: Чакърва, К. *Лекции по функционална граматика*. Пловдив, 2016 (ръкопис).

Чакърва 2017а: Чакърва, К. Към въпроса за типологията на функционално-семантичните полета в съвременния български език. – *Български език и литература*, Vol. 59, № 4, 2017, стр. 425 – 432.

Чакърва 2017б, http: Чакърва, К. Семантико-функционална характеристика на българските перфективи. Доклад от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев, 10 – 11 ноември 2016 г. – В: <<https://www.academia.edu>>, посетен на 22.01.2018.

Шимански, Гугуланова 1993: Шимански, М., Гугуланова, И. *Българско-полска съпоставителна граматика. Синтактичната категория комуникант..* София, 1993.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Минчев 2014а: Минчев, З. Дистрибуция на категориите персоналност и лице в съвременния български език. – В: <https://philol-forum.uni-sofia.bg/distribucia-kategorii-personalnost-lice-sbe/>, електронно списание на СУ „К. Охридски.

2. Минчев 2014б: Минчев, З. Класификация на проявите на имперсоналност в българската глаголна система. – В: *Слова, които светят в моя път. Сборник с доклади от XVI национална конференция за студенти и докторанти и средношколци, посветена на 100-годишнината от смъртта на П. К. Яворов*. Пловдив, 2014.

3. Минчев 2014в: Минчев, З. Степени на имперсоналност в глаголната система на съвременния български език. – В: *Международна славистична конференция „Славистиката и българситиката днес: въпроси, идеи, посоки“*. Благоевград, 2014.

4. Минчев 2014г: Минчев, З. Към въпроса за корелацията лице – безличност – залог. – В: *Паисиеви четени. Научни трудове на ПУ „П. Хилендарски“, Т. 52, кн. 1, сб. А*. Пловдив, 2014.

5. Минчев 2015: Минчев, З. Нов поглед върху становището на Константин Попов за безличните глаголни съчетания. – В: *Словото – традиции и модерност. Сборник с доклади от XVII национална конференция за студенти и докторанти*. Пловдив, 2015. Пловдив, 2015.

6. Минчев 2016а: Минчев, З. Културни и прагматични аспекти на имперсоналността. – В: *Българситични четени – Сегед 2015, сборник с научни трудове от едноименната международна научна конференция*. Сегед, 2016.

7. Минчев 2016б: Минчев, З. Към въпроса за категорията актуален статус на имената (определеност – неопределеност) и нейния семантичен инвариант. – В: *Слово и памет. Сборник с доклади от XVIII национална конференция за студенти и докторанти*. Пловдив, 2016.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертационният труд е първото монографично изследване на български език, в което темата за имперсоналността е разгледана през призмата на теорията за функционално-семантичните полета (т.е. изследваният обект е представен като явление, надскачащо границите на морфологията и синтаксиса).

2. Иновативно е решението въпросът за имперсоналността да се проучи не само от лингвистична, но и от философска гледна точка, като така във фокус попадат също някои културологични, когнитивни и етнопсихологически характеристики на явлението. Въз основа на това е въведен терминът „социални безлични конструкции“, който отразява специфични когнитивни и културологични характеристики на съответната група модификатори.

3. В дисертацията за пръв път имперсоналността е разгледана в светлината на интерпарадигматичните взаимодействия с морфологични категории, различни от лицето – а именно залог, наклонение и вид на глагола.

4. Предложен е собствен модел на систематизация на изразните средства на имперсоналността, който хвърля светлина върху слабопроучените зони от микрополето – по-специално върху т. нар. имперсонален пасив и квазипасив, а също и върху явления, традиционно разглеждани извън сферата на имперсоналността.

5. Направено е терминологично разграничение между два типа имперсонални модификатори, образувани с помощта на страдателно причастие – имперсонален пасив (от изходни преходни глаголи) и квазипасив (от изходни непреходни глаголи).

6. В дисертационния труд са предложени редица терминологични решения, които са израз на опита да се преодолее традиционният синтактичен поглед върху имперсоналността. Прецизирана е дефиницията на морфологичната категория лице, като е преразгледано семантичното ѝ съдържание в рамките на глаголната и на местоименната лексика.

7. На базата на формални и семантични критерии са определени степените на имперсоналност в съвременния български език и са установени модификаторите, които ги изразяват.

8. Като приносен и закономерен резултат от проучването се откроява съставеният речник на безличните глаголи (и конструкциите с такива глаголи) (476 единици) и на

третоличните глаголи (1747 единици) в съвременния български език. В подхода при отразяване на лексикалните единици в него намират израз следните важни от лексикографска гледна точка разбирания на автора:

- Оразличени са третолични глаголи (с неодушевен субект) и безлични глаголи (и конструкции с безлични глаголи), които са представени поотделно в словника.
- Въведено е стриктно обозначавање на третоличните и безличните глаголи – първите се обозначават с *(3 л.)*, а вторите с *безл.*
- Въпреки това има непротиворечиво представяне и на двата вида глаголи по формален показател – и третоличните, и безличните глаголи са представени в тяхната максимално немаркирана и единствено срещана форма за трето граматично лице.
- Предложен е непротиворечив начин за включване в словника и на конструкции с безлични глаголи (практика, която е неизбежна предвид същността на някои глаголи от този разред, но досега е изпълнявана непоследователно от съставителите на речници).
- Напълно са премахнати някои безспорни синтактични образувания от лични глаголи (като *спи* /*ми*/ /*се*/), които по традиция се включват в правописните речници в групата на безличните глаголи.